

DOI: 10.69085/afp20243186

ДЕВИАНТНО ПОВЕДЕНИЕ ПРИ МАЛДЕЖИ – ТЕОРЕТИЧНИ ПОСТАНОВКИ В БЪЛГАРИЯ

Виктория Ангелова

viki.angelova@uni-plovdiv.bg

***Резюме:** Поведението и отношението на човек към заобикалящата го среда зависят от моралните ценности, които са изградени в семейството, но също така и в обществото, в което живее. Реакцията, която отправя към заобикалящата го среда, се базира именно на това. Личността на всеки индивид е широк диапазон от разбирания, чувства, потребности, желания и мисли. Пъзелът, който оформят те, е основоположник на поведението и емоциите му. Моралните и етични принципи, които смятаме за правилни и важни, са именно ценностите: прошка, честност, любов, уважение, самоконтрол и др. Ценностите влияят на поведението, приоритетите и взаимоотношенията ни с другите, но в последните десетилетия се наблюдава спад в изповядването на основните морални ценности. Тази статия представя обобщен преглед на основните теоретични постановки в България, свързани с девиантното поведение при младежи. Познаването на спецификите на възрастовия период, а именно – юношеството, и на основните компоненти и фактори за възникването на девиантно поведение може да трасира ясни методи и стратегии за професионална работа и рехабилитация на поведението. Социално-психологическата и педагогическата работа с младежи с девиантни прояви изисква тясна професионална и практическа подготовка на специалисти от различни области.*

***Ключови думи:** девиантно поведение, младежи, ценности, социална работа*

DEVIANT BEHAVIOR IN JUVENILES – THEORETICAL POSITIONS IN BULGARIA

Viktoriya Angelova

viki.angelova@uni-plovdiv.bg

***Abstract:** A person's behavior and attitude towards his environment depends on the moral values that are built in the family, but also in the society in which he lives. The reaction he makes to his surroundings is based on this. Each individual's personality is a wide range of understandings, feelings, needs, desires and thoughts. The puzzle they form is the foundation of his behavior and emotions. The moral and ethical principles that we consider correct and important are precisely the values: forgiveness, honesty, love, respect, self-control, etc. Values influence our behavior, priorities and relationships with others. But in recent decades there has been a decline in the confession of basic moral values. This article presents a general overview of the main theoretical positions in Bulgaria related to deviant behavior in youth. Knowing the specifics of the age period, namely adolescence and the main components and factors for the emergence of deviant behavior can trace clear methods and strategies for professional work and behavior rehabilitation. Social-psychological and pedagogical work with young people with deviant manifestations requires close professional and practical training of specialists from various fields.*

***Key words:** deviant behavior, juveniles, values, social work*

Увод

Същност на девиантността и девиантното поведение

Социалните девиации, или т. нар. девиантно поведение, в най-обобщен смисъл се разглеждат като противоречие между поведение и очаквано дължимо и/или между действия и социални норми, които могат да бъдат правни и/или морални. Най-често срещаните понятия в научните изследвания гласят следното:

- Девиантно поведение е това, при което има нарушаване на правните и/или моралните предписания на обществото от страна на личността (Рангелова, 2003, стр. 18);
- ...девиантното поведение е всяко отклонение от установените поведенчески норми без задължително пряко или косвено увреждане на социалния статус (Шишков 1983, стр. 39);
- То е възрастово-психологически детерминирано и не е отделен акт или действие, а своеобразен формиращ се стереотип на поведение (Гърбачева, 1996, стр. 60);
- В широк смисъл девиантното поведение е приложимо при описване и оценяване „стила и начина на живот на отделния индивид (или социалната група), които по една или друга причина и във всички случаи се противопоставят (или са някъде в периферията на действие) на общоутвърдените правила и норми на съжителство между хората“ (Гърбачева, 1996, стр. 54; Годорова, 2014).

Цел

Да се обобщят и разгледат основните определения и типове девиантно поведение сред младежи според някои български автори и да се изведат практически насоки и препоръки за социална работа с младежи с девиантно поведение.

Изложение

Девиантността е социален тип поведение, което „излиза“ извън границите на общоприети действия и норми на взаимоотношенията между хората в отделна социална общност и дори в държавата, в която пребивава даден индивид (Манчева, 2017).

Терминът „девиация“ (от лат. „девиаре“ – отклонение от социални норми) означава отклонение, нарушение и се прилага при оценка на тези събития и факти от ежедневието, които се отнасят към явления като „престъпност“, „наркомания“, „алкоголизъм“, „самоубийство“, „скитничество“ и т.н. Приложение на този термин се използва при описание и оценка на стила на начина на живот на отделния индивид (или социална група), които при определени обстоятелства и във всеки един аспект се противопоставят на

общоутвърдените правила и норми за съжителство между хората (Гърбачева, 1996).

Манчева фиксира девиантните личности като индивиди, не-зачитащи макрообществените норми и традиции в обществото – зачитайки само нормите на малката социална общност субкултура¹. Отклоненията се свързват както с характера на протичане, така и с негативните последици за индивидуално или групово поведение (Манчева, 2017).

Типология на девиантното поведение при деца и юноши

В научните среди, и по-конкретно в психологията, юношеството представлява психична криза, а психоанализата го разглежда като несъзнаван процес на обновяване на психичните структури и конфликти от детството (Тодорова, 2014).

Ако юношеството се схваща като психична криза, отключена от сексуалната сила (теория на Фройд) на детето, която търси своята изява извън рамките на семейството, то непременно се появяват конфликти и противоборства, намиращи външен израз в така характерното за този период поведение. И в случаите, в които психичните (и физическите) желания не намерят механизъм да се удовлетворят, често се превръщат в постъпки, противоречащи и заплашващи установените правила.

От десетилетия, относно типологията на девиантното поведение, са проведени редица изследвания от най-различни експерти, организации и психолози, които да определят базисните критерии на отклоняващото поведение, включващи не само детското поведение, но и поведението в обществото (Тодорова, 2014).

¹ Субкултура – всяка субкултура носи своите отличителни характеристики в системата от ценности и отклонения, но остава свързана с доминиращата култура в обществото. Младежките субкултури обикновено са повлияни от тенденциите в модата, музиката и начините за развлечения и прекарване на свободното време.

Основни рискови фактори за възникване на девиантно поведение при младежи

Рисков фактор е всяка една възможност, в която даден индивид би могъл да пострада.

Културни променливи – влияят на всеки един индивид.

Културните фактори рамкират компоненти като: семейна среда, училищна, обществено обкръжение, приятелски кръг.

Те могат да се появят още в ранната детска възраст или да не се появят до юношеския период. За всеки един човек е индивидуален процес, с различни стечения на обстоятелства, с негативи и позитиви.

Индивидуални фактори

- Психически и физически нарушения;
- Хиперактивност, проблеми с фината моторика, поведение, водещо до риск, безпокойство;
- Агресивност;
- Ранни прояви на насилническо поведение;
- Включване и участие под различни форми асоциално поведение;
- Нагласи и идеализиране на действия към девиантност и антисоциално поведение (Златанова, 2017).

Семейството като фактор

- Проява на криминалност при единия или двамата родители;
- Малтретиране на децата – физическо, психическо насилие;
- Неэффективно управление на семейството;
- Ниско ниво на родителски капацитет и участие;
- Слаба емоционална обвързаност с единия или двамата родители;
- Семейна среда, предразполагаща употребата на психоактивни вещества и насилие;
- Раздяла между родители и деца (Гълъбов, 2008).

Училището като фактор

- Недостатъчен опит и подготовка на преподавателите за намесата в общуването на подрастващите;
- Нездрава връзка с училището;
- Бягство и отпадане от училищната среда;
- Честа смяна на учебни заведения (Душков, Велчева, 2012).

Приятелски кръг

- Демонстриране на сила за спечелване на статус (да се наложиш със сила, дързост или дори нахалство);
- Участие в банди;
- Делът на престъпления нараства значително тогава, когато има съучастие на две, три или повече лица;
- Във времевата перспектива съучастие в престъпления разкрива по-висок процент във всички възрастови групи (Златанова, 2017).

Други рискови фактори

- Ранна депривация и травма;
- Родителска депривация – отнася се до отсъствието на адекватно внимание, грижи, взаимодействие с родителите през периода на формиране. Крайният продукт може да се тълкува от няколко психо-социални гледни точки:
 - *Институционализация* – обособява недостига на топлина, физически контакт, емоционална, интелектуална и социална стимулация;
 - *Депривация и злоупотреба в дома* – съотнася се до неадекватните грижи в домашната среда, включвайки липсата на любов и привързаност, липса на интерес към детето, физическо пренебрегване, противоречиви и непоследователни наказания, незачитане на чувствата на детето и неговите права. Отражение може да даде в развитието на речта, взаимоотношенията, емоционалното състояние, също така агресивност и маниакалност;
 - *Травма в детството* – терминът се използва за описание на всяко едно преживяване, което е причинило

психологическа нестабилност на даден индивид. Тези травми оставят перманентни рани, които не могат да се излекуват никога (Златанова, 2017).

Основни групи отклоняващо поведение според Иван Карагъзов

Карагъзов определя нивото на риск на девиантно поведение в няколко експлицитни групи:

- Социално незряло поведение. В този тип група се наблюдава разминаване в социалните изисквания към лицето (характерни за неговата възраст), социокултурния му статут в обществото и поведението му. Слабите звена са ниското ниво на интелектуалност и възпитанието му в средата, в която живее, било тя слабокултурна или изолирана. Поведението на този тип група се възприема като несъответстващо и лицата, за които е характерно, са податливи на внушение, манипулация, подчинение и неадаптация;
- Асоциално поведение. Отрицателно поведение, породено от страх, недоверие, завист и омраза. Изследвания и наблюдения показват, че асоциалното поведение обхваща не само крайността на отчуждаване, но и склонност към участие в групови деяния, които имат материална изгода. Тези девиации са фиксирани като опасни за обществото заради своята латентност и страх, и избягване на социум;
- Противообществено поведение. Противообществените действия са насочени към социалния морал, личността и др. Този тип групи от хора са с убежденията, че възгледите и идеологията, която следват, са безпогрешни, правилни и за да подсилят своята „правоота“, изразяват действията си в кражби, интриги и т.н.;
- Подчертано делинквентно поведение. В тази група попадат всички лица, които са с тежки престъпления, множество или системни кражби, както и рецидивисти;
- Суицидна и автоагресивна преднамереност в поведението. Класифицирането на този тип лица може да се установи по съдържанието на девиациите, които изразяват, и в начина им на живот. Тези лица биват:

- Лица, склонни към бягства от семейната среда и жилище; скитничество, съпроводено с кражби, безразборни сексуални контакти и противообществени прояви;
- Лица, извършващи кражби;
- Лица с девиации в сексуалната сфера – проституция, блудства, сексуални перверзии;
- Лица с агресивно асоциално поведение (подчертана агресивност, вулгарност и бруталност), насочено срещу личността и съпроводено с жестоки посегателства над нея. Най-често това поведение се характеризира под формата на вербална или физическа агресия, физическо или психическо насилие и тормоз;
- Лица, използващи интоксикаращи средства (Карагъзов, 1996).

Основни типове девиантно поведение според криминален психолог Калин Гайдаров

Проявите на девиантност при подрастващите се срещат в няколко насоки:

- В отношенията им към хората;
- В отношенията към заобикалящата ги среда;
- В отношението на човека, лично към себе си, за самото му съществуване.

Типологията, която се разгръща за девиантното поведение, носи със себе си цветна гама от разнообразие.

Първа група

- Индиферентност (безразличие) – това е най-често срещаната форма на девиация. Тук става въпрос за безразличие със социално-психологически фактор от страна на единия родител или в други случаи на двамата родители в момент, в който детето има изключително голяма нужда от някакво съдействие;
- Вербална агресия – фундаментите на това поведение са: чувството за ненужност, „спънка“, отегчение – досада. Действията се фокусират изцяло върху чуждия обект,

като се използват жаргони, съответстващи на възрастовата линия, думи, изрази и повишаване на тембъра;

- Физическа агресия – тя се изразява в цялостното поведение на тялото, в мимиките, жестикулирането, ръцете;
- Физическо насилие – понятието влиза в сила тогава, когато физическото насилие става реалност и се посяга към дете и/или лице;
- Убийство – необратим акт, при който един индивид е с намеренията да отнеме живота на друг индивид независимо от обстоятелствата и резултатите, които ще последват;

Втора група

Отношението, което юношите прилагат към заобикалящата ги среда, с негативно съдържание. Това отношение е деградивно и деструктивно.

Трета група

Автоагресията – разрушителна активност към самия себе си. Този тип действия от чувство на неудовлетвореност могат до доведат до самоубийство. Тук връзката „аз“ и „тях“ няма общи точки (Гайдаров, 1998).

Социална работа с младежи с девиантно поведение

В пряката социална работа са важни двете страни, социален работник – потребител, за да има обратна връзка от самия потребител. Желание, мотивация и отдаденост са най-съществените и значителни компоненти на покриване и разбира се, крайният „положителен“ резултат. Тук отбелязваме, че е потребно да се достигне до личността, т.е. защитните бариери да отпаднат и да се прояви желание за работа от страна на младежа с девиантно поведение, а е известно, че в тази възраст младежите много трудно се отпускат и споделят с възрастните.

Преодоляването на тази фаза е много трудно за тях. Според Т. Минев през този период младежите с различни девиации в поведението си преминават през три пласта проблеми:

- *Индивидуални*, породени от промяната в поведението на подрастващия. Такива са например физическите и

психическите страдания, различните зависимости от алкохол, наркотици, разтрогнати семейни взаимоотношения, бедност, слаба образованост и липса на професионални умения;

- *Личностни* – при тях характерни са стресът, психическите проблеми вследствие на поправянето, страхът, депресията, озлоблението и загубата на жизнена перспектива;
- *Социално-психически*, породени от условията в институцията, в която попада непълнолетният. Тук влизат битовите неуредици, проявата на агресия, субкултурните влияния и скуката (Минев, 2001).

Социалната работа е широко спектърно направление и сфера. Реално, за да се работи с деца с отклоняващо поведение, са нужни по-задълбочена експертиза и работа. Нужно е да се насочат повече усилия по посока на превенцията и подготовката на кадри в сферата на девиациите.

Има възможност да бъдат създадени обучения за квалификация на педагогическите специалисти, които преподават в гимназиален етап, да разпознават сигналите на девиантно поведение.

Заклучение

Девиантното поведение е глобален проблем за обществото ни. Той често се пренебрегва както от родителите, учителите, социалните служители, различните институции, така и от самите младежи, за които има голям риск от развитие на подобно поведение. Превенцията и своевременното установяване на девиантно поведение са ключови компоненти за справянето и успешното преодоляване при младежи. Изисква се чувствителност на обществото по посока на отклоняващото се поведение, както и разработването на национални политики, свързани с превенцията, поведенческата рехабилитация и реабилитацията.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Гайдаров, К. (1998).** „Девиантно поведение на непълнолетните“, Изд. Албатрос. (Gajdarov, K. (1998). „Deviantno povedenie na nepylnoletnite“, Izd. Albatros.)
2. **Гълъбов, А. (2008).** „Девиантно поведение в училищна среда“, Изд. Европартньори 2007. (Gulybov, A. (2008). „Deviantno povedenie v uchilishtna sreda“, Izd. Evropartnjori 2007.)
3. **Гърбачева, А. (1996).** „Психология на девиантното поведение“, Изд. Абагар. (Gyrbacheva, A. (1996). „Psihologija na deviantното povedenie“, Izd. Abagar.)
4. **Душков, В., Велчева, К. (2012).** „Основни фактори, които влияят за развитието на девиантното поведение в пубертетната възраст“, „Научни трудове на Русенски университет“. (Dushkov, V., Velcheva, K. (2012). „Osnovni faktori, koito vlijajat za razvitieto na deviantното povedenie v pubertetnata vuzrast“, „Nauchni trudove na Rusenski universitet“.)
5. **Златанова, В. (2017).** „Изследвания на девиантното поведение“, Изд. Квазар. (Zlatanova, V. (2017) „Izsledvanija na deviantното povedenie“, Izd. Kvazar.)
6. **Карагъзов, Ив. (1996).** „Диагностика на отклоненията в психическото развитие на детето и юношата“, Изд. Вета Словена-ЖГ. (Karagjozov, Iv. (1996) „Diagnostika na odklonenijata v psihicheskoto razvitie na deteto i junoshata“, Izd. Veda Slovena-ZhG.)
7. **Манчева, Р. (2017).** „Диагностика на личността с девиантно поведение“, УИ „Неофит Рилски“. (Mancheva, R. (2017). „Diagnostika na lichnostta s deviantno povedenie“, UI „Neofit Rilski“.)
8. **Минев, Т. (2001).** „Основи на пенитенциарната социално-възпитателна работа и пробационната дейност“, Изд. Фабер (Minev, T. (2001). „Osnovi na penitenciamnata socialno-vuzpitateľna rabota i probacionnata dejnost“, Izd. Faber.)
9. **Рангелова, Е. (2003).** „Превенция на девиантното поведение на децата“, Изд. „Комливес-ЛМ-Любомир Минковски“. (Rangelova, E. (2003). „Prevencija na deviantното povedenie na decata“, Izd. „Komlives-LM-Ljubomir Minkovski“.)

10. **Тодорова, К. (2014).** Поведение срещу себе си, Другия и обществото. – *Списание на Софийския университет за образователни изследвания*, 41–55, 3/2014, ISSN 1314-0086 <http://journal.e-center.uni-sofia.bg/site/wpcontent/uploads/downloads/2014/09/4> (Todorova, K. (2014) Povedenie sreshtu sebe si, Drugija i obshtestvoto. – Spisanie na Sofijskija universitet za obrazovatelni izsledvanija, 41–55, 3/2014, ISSN 1314-0086 <http://journal.e-center.uni-sofia.bg/site/wpcontent/uploads/downloads/2014/09/4>)
11. **Шишков. Ат. (1983).** „Медицина, педагогика, поведение“, Изд. Отечествен фронт. София. (Shishkov. At. (1983). „Medicina, pedagogika, povedenie“ izd. Otechestven front. Sofija.)